ANADOLU TARİHİNDE DİNİ RUHİYAT MÜŞAHEDELERİ

(Hilmi Ziya, "Anadolu'da Dini Ruhiyat Müşahedeleri", Mihrab Mecmuası, Sayı 13-14, İstanbul,1340-1924.)

Hilmi Ziya

Hazırlayan: Ahmet Taşğın

(02.12.2001)

MEDHAL

James'in bir ifadesine göre: "marazi haller, zihni hayatın bazı anasırını, her zaman kendilerine muhit olan diğer hadiselerden tecrit ederek, bizzat müşahede etmekliğimizi temin ederler. Bedenin teşrihinde mikroskobun gördüğü bir vazifeyi bunlar ruhun teşrihinde görürler."(1) Bu mütalaa, son devir ruhiyatçılarının marazi şuura ne kadar ehemmiyet verdiklerini gösterir. Pierre Janet, nevrozları tetkik suretiyle hakiki ruhiyata varılacağından bahsetti. Hatta Blondel daha ileriye giderek nevropat-ı içtimaiyeye mukabil ferdi ve ruhu hadisenin esası olarak vazediyordu. Diğer cihetten içtimaiyatçılar, iptidai cemiyetlerdeki sihirbazdan mütekamil cemiyetlerin dahisine kadar bütün ferdi ve deruni kuvvetlerin izahından vazgeçmeye temayül ediyorlar.

Delacroix, ruhiyatın hududunu dini hadiselere teşmil ederek James'in "dini tecrübe"deki usulünü, bazı tadilatla tatbik etti. Sihrin, büyünün teşekkülünde ferdi amillerin tesirini itiraf suretiyle Hubert ve Mauss, Durkheim mektebinden kısmen ayrılıyorlardı. James, alelade dini haletin nevropatta en parlak, en mükeşşef olarak gözüktüğünü söylüyordu. Bu kanaat, dini ruhiyatta da marazi şuurun ehemmiyeti olduğunu gösteriyor.

Esasen, bütün senesterizik haletin, insandan başka hiçbir zi-ruhta bulunmayışı bu ciheti müeyyid değil midir? Uzvi veraset, hayvanatta cümle-i asabiye hastalıkları denilen nevi şimdiye kadar arz etmemiştir. İşte yeni bir ruhiyatın tesisi hususunda Janet ve Blondel'e hatta Freud'a cesaret veren işte bu cephesidir. James için bile uzviyette cümle-i asabiye inkişaf ettikten ve muhtelif marazi eşkal aldıktan sonradır ki faaliyet-i ruhiye başlamıştır.

İnsanla hayvanı tefrik eden en mühim vasıflardan biri asabiyettir. İnsana "hayvan-ı asabi" demek bu nokta-i nazardan yanlış bir şey olmasa gerektir. Bütün hadisat-ı ruhiye hissen muharrik (sensari-matrise) bir suretle zahir olur. Bunlar ise yalnız cümle-i asabiyede tekevvün ederler. Ancak bir tehlike karşısında harekete gelen ve kızan hayvana mukabil, insanın asabı daima hal-ı faaliyette, yahut bir çok marazi şekillerde bulunabilir. Hasılı Blondel'e hak verdirecek derecede denebilir ki, ruhi hadisatın hemen kısmı azamı deruni, marazi tezahürle de kendisini gösterir.

İlk bakışta James'in bütün ruhiyatta "şart-ı lazım" ismiyle bunu temel ittihaz etmesi haklı gibi görünüyor. Hatta Letourneau, Kyenigos gibi içtimaiyatçıların teğaddi ihtiyaçlarından başlayan uzvi içtimaiyatı bunun aynıdır. Bu tarz telakkiye temayül edenlere göre niçin hayvanların cemiyet tesis etmediği, yahut neden insanın haricinde, mütezahir ruhi hayatta başlamadığı ancak bu vecihle izah edilebilir.

Zira, halet-i asabiyeyi kaldıralım cemiyet ve ruhi faaliyet de beraber kayboluyor halet-i asabiyeyi ikame edelim bin-netice cemiyet ve ruhi faaliyet mevcut ve hazırdır. Mademki, asabi veraset, ruhi ve içtimai hadisenin tekevvüninde illiyet derecesinde lazım bir şarttır; O halde, ruhi veraset de bununla anlaşılmış olur.

Halbuki asabi hadisedeki müşabehet hakikattir. Ancak yine asabi veraseti müeyyiddir. Ruhi hadise onun neticesi ve eseri addeylemiyorsak mutlaka yaseri bir şekilde reşimin derununda ruhi bir tamaniyet kabul etmek, yahut hadise-i ruhiyeyi bilahare mütehaddis telakki etmek zaruridir. Yoksa ondan mütevellit değildir. Bunun en büyük burhanı, cümle-i asabiyenin bazı Fakari hayvanlarda inkişaf etmiş olmasıdır. Neden cümle-i asabiye mevcut olduğu halde, cemiyet ve ruh hayatı başlamamıştır? Buna karşı, ya hayvan ruhiyatını ve içtimaiyat sevk-i tabiisini işhad ederek cevap verilir; yahut cümle-i asabiyenin hal ruhunun tekevvünü için lazım olan muayyen bir tekamül derecesine henüz varmamış olduğunu söyleyebilir. Evvelen;

hayvan ruhiyatı hakkındaki mütalaatı hatırlamak icabeder. Saniyen; iddia edilen içtimaiyat sevk-i tabiisinin, cümle-i asabiyeden tamamıyla mahrum olduğunu da unutmamalıdır. Nihayet son serdedilen delil, en fazla hakikate yakın gibi gözükenidir. Filhakika zi-ruh ve içtimai bir mevcut olan insanda cümle-i asabiyeyi, en ziyade inkişaf ve tekemmül etmiş olarak görüyoruz.

Cümle-i asabiyet ile içtimai ve ruhi hadisenin ayrı ayrı birer şey olduklarını anladıktan sonra, şimdi de hayvan ve insan arasındaki hal-ı asabi tahvilinin neden ileri geldiklerini tetkik edelim. Alelumum, bu tarzda bir taharri için müracaat edilen usulü takip ederek iptidai insan ve ma'şeri tasavvurlarla meşgul olmak muvafık olur. Hubert ve Mauss'un Avustralya kabailinde yaptıkları tetkiklerle Levy Bruhl'u esas ittihaz edecek olursak, görürüz ki, iptidai cemiyette "sihir" vecit halinin azami inkişafa geldiği bir sahadır. Sihirbaz, ağzından köpükler gelen, gözünün önünden hayaletler geçen, dimağı bir girdabat içinde dönen isterik bir adamdır. Hubert'e göre, sihrî kudret nadiren mevrustur. Çok zaman, "menasik" ile iştigal edenlerden birinin kazandığı bir itiyattır. (2)

Müstakbel sihirbaz, bir ormana çekilir. Uzun müddet orada münzevi bir hayat geçirir. Daima vecit anlarının tevlit ettiği asabi ihtizazlar temadi eder. Zaten, Köyn'ün dediği gibi "mensek" aynı fiili, aynı şerait dahilinde, tevlit etmek ihtiyacından yani itiyadın binası olan ihtiyaçtan doğmuş, değil midir? Bu dini itiyat, bilhassa harici alemle temas kesildikten sonra daha nafiz bir surette sihirbazın üzerinde kendini gösterir. Nihayet tabiat ve şahsiyetini derinden derine tebdil eder. Sihirbazın yeni bir hayatı vardır. Eski hayatı artık bitmiştir. Sihrin ananetine ithal edilir. Ve bu ananet onun için kıymetli olur. Hiddet, teessür, tahayyül, gayz gibi asabi haletler bu vasıta ile inkişaf ederek içtimai birer formül almaya başlar.

"Sihr"in icra edildiği mahal, etrafındaki mukaddes eşya ve tabiat, klanın mezarlığı heyet-i mecmuasıyla bir "medine" teşkil eder. Sihirbazla beraber bütün bu eşya ve tabiat bir "kül" vücuda getirir. Ferdileşen kudretin, ailenin nüvesini aramalıdır. Hususiyle aile, teessüsünden sonra "manus" ve bunun ihlafa intikal eden "sihr"-i kudsi ile lakudsiyi deruni ile hariciyi tamamıyla tefrik ettiğinden bu suretle aile ahlakı, izzet-i nefis, gurur, haysiyet, kibir, ilh...gibi hodbînî hislerinin teşekkülüne meydan verdi. Bu suretle aile mücadeleleri, kan davaları ve "intikam-ı şahsi" temayüllerinin manası anlaşılmış olur. Vecd-i içtimaide seyyal ve tecemmu anlarına mahsus olan cemiyetin kudreti ferdileşen gruplarda, ailede tekerrürle itiyat haline gelerek, ikinci bir tabiat meydana getirdi. Bu tabiatın ruhi tezahüratına hiddet ve kin, uzvi tezahüratına da cümle-i asabiyenin bozuklukları yahut daha umumi bir tabirle "nevroz" ismi veriyoruz.

Bundan da anlaşılıyor ki, nevropatı, bilhassa sihirde teşhis eden içtimai itiyatların uzviyette tevlit etmiş olduğu bir hal-i manzumdur. Binaenaleyh insanla hayvan arasındaki cümle-i asabiye farkının mevlidi bizzat içtimai hadisedir. Fakat denilecek ki, sihirbaz iptidai insanlar içerisinde esasen cümle-i asabiyesi bozuk olan bir kimsedir. Bu istidat, onda dinin sırri bir şekilde tekevvüne saik olmuştur. James'in "dini tecrübe"deki misallerini tamimen bu hususta Hallac'tan başlayarak Cüneyd-i Bağdadi'ye kadar, bir çok mutasavvıfı saymak mümkündür.
Sonra ayrıca, neden dolayı aynı asabi halin filanın diğer fertlerinde tekevvün etmediği sorulabilir buna karşı, evvelen sihirbazın bilatedriç (erkan ve menasik)in icrasına sevk edildiği itiyat ve itizalden sonra kendine "keşf ve ilham"ın başladığını söyleriz. Eğer istidadın vücudu hakkında ısrar edilirse o zaman da, bütün etnografların Frazer ve Tylor'la beraber mevrus hal-i marazîyi kabul ettiklerini zikretmek kifayet eder. Saniyen aynı itiyat ve itizali (3) bütün klan efradında tatbik etmek mümkün olmadığı için buradan mahdut şahıslara inhisar etmesinin sebebini anlarız.

James'in itiraf ettiği gibi, "gayr-ı kabil-i itiraz bir vakadır ki, dini hayat bir adamın bütün fikrini ve faaliyetini massettiği zaman, onu garip, eksantrik bir hale koyar." Bu hal, evvelce müstahzar uzvi şeraitin neticesi olmayıp, bilakis tekrar ve itiyatla uzvun üzerinde intiba ve tahavvül tevlid eder. Bu tahavvül müktesep seciyelerin menfi ve marazi bir tezahürüdür. Binaenaleyh intikal ederek, uzviyetin mukavemetine rağmen bir kaç nesil kadar devam edebilir. Ve şayet bu hal, bütün teşkilatı içtimaiyenin tebdilinden mütevellid ise o zaman intikal "seri tahavvül" halinde vaki olarak, bilakis uzviyetin tekamülü üzerinde müessir olur.

Bu mütalaattan anlaşılır ki dini ruhiyat, aynı zamanda tekevvünü ruhiyattır. Bu şuur hakkındaki telakkimiz her ne olursa olsun, en basit şekli görmek merakı hepimizde müşterek olacaktır. Bu suretle ruhi tekamül, bir an vahidin verebileceği dahili tecrübeye inhisar etmeden, bütün merhaleleri tetkik edilebilecektir. Dahili tecrübe, ruhun tekamül safhaları hakkında bizi tenvir ettiği halde, tarihi müşahede tekevvün ve inkişaf suretlerini, onu vücuda getiren anasırını izah etmesi itibariyle daha şamil ve umumi bir kıymeti haizdir.

Biz buradan, umumiyetle dini ruhiyata bir numune olmak üzere, Anadolu tarihinde tesadüf edilen başlıca mutasavvıfları, ruhi ve asabi irazın tezahürleri noktasından tetkik etmeye çalışacağız. Ayrıca lisanî, edebî ve içtimaî tarihler içinde birer mevzu teşkil eden bu şahısları mütalaa ederken, onların bilhassa asri hayatlarını, aile ve intisaplarını nazar-ı itibara almak lazım gelir. Şahsiyetlerin tertibinde hiç bir cihet-i esasi ittihaz edilmediği gibi, tetkik hususunda da bir tercih gözetilmemiştir. Bilahare bütün İslam mutasavvıflarına aynı müşahedeyi tamim etmek üzere, şimdilik bunu yalnız Anadolu tarihinde tecrübe etmekle iktifa edeceğiz.

I. BARAK BABA

Anadolu'da tarikatların teessüs ve intişarı bir taraftan edebiyat ve din tarihlerimiz için tetkik mevzuu teşkil ettiği gibi diğer cihetten bizzat fikri hayatımızın tekevvünü izah eden membalardan birini vücuda getirir.

Gerek Selçukiler devrinde, gerek Osmanlı saltanatında Anadolu'dan yetişen başlıca mutasavvıfların muayyen bir meslek takip eden alim ve hakimlerin ekserisi tarikatlar vasıtasıyla tayin etmemişlerse bile, hiç olmaz bir tarikata müntesip bulunmuşlardı. Binaenaleyh, memleketin fikri tarihiyle meşgul olacakların da, bu çok münteşir ve seyyal mevzuya ehemmiyet vermeleri icap eder. Edebiyat ve din tetkiklerinde olduğu gibi, bu sahada da tekyenin menşeini tarikatın erkan ve menasikini mütalaa ederken, klasik tasavvuf kitaplarının, silsilenamelerin verdiği malumatla iktifa etmemek en eski vesikaların yardımıyla diğer amillere intikal etmek lazımdır.

Faraza, Geyikli Baba hakkında Şakaik-ı Numaniye (4) çok hüsn-i şahadet ediyor: "Gazal'a nisbetle meşhur, arifbillah şeyhtir. Geyiğe binerek dolaşırdı. Hoy beldesinde doğmuş, sonra Diyar-ı Rum'a sefer ederek Bursa fethinde hazır bulunmuştur. Sultan Orhan tarafından kabri üzerine bir kubbe bina olunmuş, merkadi ziyaretgahtır. İlh..." Evkaf kuyudatından, Sultan Öyüğü vakfına ait cüzün bir kenarında, Orhan Gazi'nin Geyikli Baba'ya vakfetmiş olduğu emlakla beraber hediyeleri de zikredilmiştir. Bunlar iki küp rakı ve iki küp şarap idi. İşte silsilenamelerin setrettiği bahsetmekten çekindiği bir nokta "kibar-ı evliyaullahtan" telakki edilen bir çok sufi (mystique)lerde de aynı iptilayı görmek mümkündür. Makalemizin mevzuu olan Barak Baba da bu safhayı bütün vuzuhuyla arz etmektedir.

Necmüttin Kübra halifelerinin "Diyar-ı Rum'a sefer"i, Şemsi Tebrizi vasıtasıyla Mevlana'yı, Baba Kemal Hocendî ve Şeyhü'l-Vefa tarikatıyla da Baba İlyas ve Hacı Bektaş'ı meydana getirdiğini, Barak Babanın bu tarikata müntesip bulunduğunu yine silsilenameler delaletiyle öğreniyoruz. Diğer cihetten Bedrüttin Muhammet El-Ayni'nin Ukudü'l-Hayatın'(5) dan naklen Amasya Tarihi, Barak Baba hakkında şu satırları yazıyor: "Aybek Babanın mürid-i hassı olan Barak Baba, 566'da Tokat'ta doğmuştur. Han elçisi diye meşhurdur. Belinden yukarısı çıplak olup aşağısına kırmızı bezden bir futa bağlamış, başına hafif kırmızı bir sarık şeklinde tülbent sarmış, ve iki taraflarına manda boynuzları raptetmiştir. Elinde gayet uzun ve büyük bir nefir kabaktan mamul büyük ve siyah bir keşkül olup ayı gibi oynar, maymun gibi söyler. Gayet murdar idi, aynı halde, aynı kıyafette sekiz on refiki olup bunların elinde, fazla olarak daire dedikleri kasnağı büyük, kenarları zilli birer def olduğu halde gittikleri şehirlerde, köylerde bir daire şeklinde durup bunları çalarlar, Barak Baba oynardı. Her ne tarafa gitseler, çocuklar etrafına koşar, meshar-i sıbyan olan Barak Baba hayvanatın sedasını taklit eder, Barak Baba hulule mutekit, ahireti münkir bir mülhit idi. Feraiz ve muharrematı inkar edip esas feraiz hubb-i Ali der idi. İlh..." Ayni'nin iddiasına ayniyle iştirak için, Barak Babayı izahatla, diğer vesikalar mütalaalıtımızı başka bir cihete tevcih hususunda bize hizmet ediyor.

Barak Baba daima cezbe halinde bulunan, ve zaman zaman gaipten sedalar işitip, ilhama mazhar olan, bir çok müddetler itikafa çekilerek züht ve takva içinde perhizkar bir ömür sürdükten sonra, asabını tembih edecek yemek ve müskirat namına ne varsa, ibzal ile kısa bir müddette istimal eden bir "derviş-i ilahi"dir. Baba, bütün sufiler gibi vecde geldiği zamanlarda isterî iraz gösterir, ağzından köpükler gelir ve bu müddet zarfında eksik, manası müphem bir çok cümleler, kırık mısralar sarf ederdi. "Kelimat-ı Barak Baba" bilahare sekiz yüz elli üç senesinde Farisi olarak şerh edilmiş; ve bazı nadir nüshaları şerhiyle beraber mahfuz kalmıştır.

Bir nüshası "British Museum"da mevcut olan ve mecmuu on sahifeye inhisar eden bu şerhin diğer bir nüshasını da Unkapanı Buhariye Dergahında Şeyh Ali Efendinin kütüphanesinde görmüştüm. Birçok mecmua ve risalelerden ibaret olarak kitabın ortalarında "Şerh-i Kelimat-ı Şeyh Barak" serlevhasıyla mevzuubahis eser başlamaktadır.

Şarih, Farisi bir mukaddimeden sonra metnin izahına girişiyor.
Tarihî ve lisanî kıymetine binaen, metni çıkararak buraya aynen naklediyorum.
"Şeyh mefermayet kaddesallahu ruhahu ki (6),
'Bismillah dem her dem beden dem dem budem.
Yef'alu ma yeşau ve yehkumu ma yuridu.
Ulu Tanrıdan fermandır ve fermandır.
Deniz tiller, süt göller, bal ırmaklar.
Hanlar, vezirler, büyükler, kadılar, danişmentler,
Meşayihlar, ahiler, ulular, azizler.
Yedi deniz, yedi ortasındaki bir aydın gevher.
O aydın gevher yöresinde yetmiş biner dağ.
O dağda arslanlar, kaplanlar, imalar,
Geyikler, börüler, ayılar, çakallar.
Heyhat! Heyhat! Satuk Ata, Miskin Barak.
İrenler ayur biner, yorarken düş görünüz.
Düşünüzü neye yorarız? Hayra yorarız.
Kubbe kubbe arefeler, ulu ulu bayramlar.
Elem olam lonbay lonb.
Bismillah. Baraz, bazardin bazar. Bazar uzar.
Danişmentleri ne bazar yevm bazar hayr bazar.
Yevm var yol düzer, yevm var yolundan azar.
Dünkü bazar ne bazar, bazar bugünkü bazar.
Bu sebeknini okuyan yolundan nite azar?
Kudret çevganı beynin özer.
Tanrı iren ondan tizer.
Bismillah. Aydın beca, altın eşik, gümüş kapı
Ve zerde pirinç, kur kumşak ve dane dülbent.
Yedi kat yer döşek, yedi kat gök börk,
Denizler bade, kuh-i Kaf, tekye çok,
O badeden içtük, mest olduk,
Hayran olduk, çok mest şodi,
Hayran şodi, sabah şode est.
Salınıp geldin, segirttin,
Bostan ayıguna selam vermedin.
Pes, bilmemiş seferi atına tiken batalı.
Kardaş segir bostana gir,
Bostan ayıguna selam ver,
Otur, doyunca ye.
Çalıyı ota yak,
Koltukla en teşra çık
Bismillah. Urum urdum din savurdum,
Müddei devirdim, salınıp geldim.
Seğirttin bostana girdin.
Kızıp geldim bulmadum.

But term öndüm ne olup öndüm.
Espahi iken bek oldum,
Günde bir kaz yedüm,
Sultana hıyanet eylemedüm.
Dinina kavvan orayısınız ovat
İstanbul çaryar fat Muhammede salavat.
Karşı karşı çardaklar
Karsa karsa oyunlar.
Dokuz öküz bir sokum.
Yerden göge bir ekser,
Mutumuz yedi ekser,
Zehi med-zehi ekisar.
Her ki bu sebekıni anladı, onladı,
İn mana başet.
Ki anlamadı, tanladı, çün tanladı,
Kavl savl oldu, çün kavl savl oldu.
Avret tavl oldu, çün avret davul aldı,
Neşter neşter gök oldu."
Kat temme haze'l-risaletü'ş-şerifü'l-müsemma bi Şeyh Barak senete selase ve hamse ve ane li-makamı Amasya.(7)

Eserin hatimesinden Amasya'da Baba İlyas makamında şerh edilmiş olduğu anlaşılıyor. Ve Burak, yahut Türkçe tabiriyle Barak Baba 706 senesinde Halep'te ahalinin tazyikine duçar olarak öldürülmüştür. (Barak), eski Türkmenlerin, Şamanlarını göğe ulaştırmaya mahsus muhayyel kanatlı bir beygirin ismi idi. Türkmenlere göre tanrı (Gök) idi. Ezeli, zi-hayat ve zi-şuur bir mevcut idi. Onlara nazaran gök evvelce arz ile mütelasık olup bilahare yekdiğerinden ayrılmıştı. Bu ayrılıştan ateş zuhura geldi. Türkler bütün mevcudatın mebdei ve hayatın membaı olmak üzere bu sema ile arzın ayrılarak tekrar izdivacı hadisesini kabul ediyorlar.

Arz ile semanın iftirakı, ve tekrar birleşebilmek için cehdi suretindeki Eflatun'un "tahattur" nazariyesiyle Hegel'in müddea ve nakiz-i müddeanın terkibi hakkındaki telakkisinde, son zamanlarda intişara başlayan yeni Romantiklerden Karuçe ve Baldwin'in kanaatlerinde, hasılı İskenderaniye Mektebine kadar bütün mutasavvıfların temayüllerinde, Türk kozmogonisiyle bir iştirak müşahede etmemek kabil değildir.

Onlar semayı müzekker arzı müennes addediyorlardı. Birincisine (ata), ikincisine (ana) derlerdi.(8) Bilahare İran'dan gelen Hürmüz telakkisi bu itikadı teşviş ve yeni ber şekil arz etti. Moğollar Şamanizm'e Haraşacin, yani Kara Din, Budizm ile Maniliğe Şiraşacin, yani "Yeşil Din" diyor ve Yeşil Dine medeniyet, refah getiren bir amil nazarıyla bakıyorlar. Türkmen, Uygur, Kırgız itikadatında halan Şamaniliğin devam eden izlerini tetkik edebiliyoruz. Japonların eski dini olan Şintoizm yeri göğü temsil eden İzanagi ve İzanami'nin izdivacından güneş ilahesi olan Tanjo-dayijin'in doğduğuna kanidir. Müverrih Şiratori'nin tetkikatı neticesinde Tanjo-dayijin'in bir çok muhacirlerle beraber Japonya'ya ilk gelmiş olan şaman olduğu anlaşıldı.(9) "Tanjo"nun Heian no jidai hükümdarlarına verilen unvan olduğu, hükümdarların aynı zamanda dini reis bulunduğu ise malumdur.

Türkmen Şamanları ikinci Harezm muhacereti zamanında büyük bir kesafetle Anadolu'ya geldiler. Berke Han, Keslüsenkim, gibi reislerin maiyetinde gelen yeni aşiretler Bozok havalisinde yerleştiler. Şamanlar, memleketin eski manastırları, Bizanslılar zamanında mukaddes sayılan mevkilerde yerleşerek dinî ayinlerde icraya başladılar. Sulucakarahöyük bunlardan biridir. Diğer cihetten ananevi tarikatların Cengiz istilasından kaçarak Anadolu'ya sığınması aynı zamanda vaki oluyordu. Bu zaman iştirakı, gittikçe iki dini akide ve mezhebin ittihadına müncer oldu. Hacı Bektaş, bir tarafından Hoca Ahmet Yesevi'nin "Makalat-ı Erbain"ini numune ittihaz ederek yeni bir "Makalat-ı Erbain" telif ederken, diğer taraftan Şamanların su kütüphanesi, ve eski Türkmen atalarının mümessili olmak üzere iki akidenin ittihat ettiği noktaya tesadüf ediyor. Barak Baba da, Aybek, İshak vesaire babalarla beraber bu zümreye dahildir. Babalar, Türkmen aşiretlerinin Şamanları ve sihirbazlarını teşkil

ediyorlardı. Hubert'e göre, sihri kudret nadiren mevrustur, çok zaman "menasik"le iştigal edenlerden birinin kazandığı bir itiyattır. Müstakbel sihirbaz, bir ormana çekilir. Uzun müddet orada münzevi bir hayat geçirir. Daima vecd anlarının tevlid ettiği asabî ihtizazları temdid eder.(10) James, bunları bütün sufilerle beraber dini şahıslarında kuvvetle temsil eden nevropatlar olarak tavsif ediyor.(11) Herhalde içtimai hayatın dar ve sabit suretinden harice çıkarak ihtirasların inkişafına müsaade eden ilk nevre olarak bu sihirbazları kabul edebilir. Barak Baba da Anadolu'nun hemen dört köşesini gezerek, zaman zaman İran, Arap tarikatlarının tesiriyle Hululiye, Müşebbihe ve Şia-yi galiye, yahut İsnaaşeriye nazariyatına aynı derecede müsamahakârlıkla ru-yi muvafakat gösteren, fakat hakikatte, revaçta olan mahdut tabirleri ezberlemiş, bir Türkmen Şamanından başka bir şey değildir. Barak Babanın eserini tahlil, lisanî ve edebi bir mesele olduğu için bizim vazifemiz değildir. Yalnız hususi hayatına nüfuz ederek, kendisinde "nevropatî" irazının ne suretle inkişaf ettiğini, ihtiraslarının nasıl karşılandığını izah ediyoruz.

Barak Baba, Tokat civarında Çat nahiyesinde Baba İlyas'ın irşadına mazhar olmuş, bilahare bütün Anadolu'yu gezerek Tebriz'de Olcaytu Muhammet Hudabende Han'a arz-ı hulus etmiştir. Bu cihet, Moğolların Anadolu'daki nüfuzlarını temin edebilmek için Baba'dan istifade ettikleri zannını uyandırıyor. O sıralarda İsmailî ve Batınî akaidinin intişarı da kendisinin bu akidelere mensup bir propagandacı olması ihtimalini ortaya koyuyor.

Vakıa, Baba, Irak ve Şam'a kadar birkaç defa seyahat etmiş, bir çok mezhepler ve tarikatlarla temasta bulunmuştur. Fakat Ayni'nin rivayetlerine nazaran Türkçe'den başka hiçbir lisana vakıf değildi. Sahte bir derviş olmaktan ziyade, dini erkan ve akaitten bihaber ayyaş ve meczuptu. Birçok zamanlar mütekif yaşar; azayı tahrik edecek müskiratı istimal eder. Az uyurdu kendisinde "meşhud olan havarik"i bu hareketlerine medyundu. Aynı havas ve evsafa malik olan bir aileden geliyordu. Nevropatı, irsi bir hal alarak, Harezm'den gelen Bozok Türkmenlerinden Barak Baba'ya intikal etmişti. Daha küçüklüğünde marazi bir cümle-i asabiye sahibi olan Baba, bilahare Efsus, Çat ve Sulucakarahöyük sihir merkezlerinin talimiyle inkişaf ederek, bir Türkmen sihirbazı olmuştur.

II. GEYİKLİ BABA

"Anka-yı Meşrik" gibi tarikat risalelerine inanmak lazım gelirse, Osmanlı Devleti'nin banileri arasında Bektaşi dervişlerini, babaları zikretmek kabildir. "Eflaki Dede" Tezkiresi Baba Merendî isminde bir Azeri Türkünün, Sultan Alaattin'i nüfuz-i manevisi altına alarak devlete hakim olduğundan bahsediyor. Tezkirenin 718 senesinde yazılmış olması, rivayetin pek de efsane addedilmemesi için kafi bir sebep olsa gerektir. "Akşemsettin" Vilayetnamesi'ne nazaran, Sulucakarahöyük'te tevattun etmişken bilahare Kırşehir'e giderek, şehrin hakimi Nurettin Bey'e "himmet nazar eylemiş", bütün o mıntıkayı daireyi nüfuzuna almıştı. Eflaki tezkiresinde teyit ettiği bir vakadaki şahsın Selçukilerin son zamanda muaraza eden Cacaoğlu Nurettin Bey olduğu gerek Aksarayî Tezkiresi, gerekse mumaileyhe ait vakfiyeden(12) anlaşılmaktadır. Hasılı bütün bu mütalaalarda, ve bilhassa yeniçeri gülbankının kıdeminden böyle bir münasebeti vehleten inkar etmek kabil olmadığı görülür. Esasen, ocağının teşekkülü meselesinde "mutlaka Hacı Bektaş"ın o vakte kadar ber-hayat olduğunu kabule mecburiyet yoktur. Diğer cihetten, müverrih olmaktan ziyade münşi olan "İbn-i Kemal"in tarihinde, bu vakaya dair bir kayda tesadüf edilememesi de şayani istinat bir delil olamaz. Zira Ahmet Şemsettin Efendinin eserinde ihmal ve hazfettiği yalnız bu nokta değildir.(13)

"Şikari"nin Karaman Tarihi, bize bir devletin teşekkülünde de babaların derecede dahl ve tesiri olduğunu anlatır.(14) Karaman Beyin babası "Nurettin Toğrak" Bey, bizzat Çat nahiyesinden Baba İlyas'a müntesip olduğu gibi, Karaman ve Muhammet beyler de Larende de aynı tarikten ayrılan "Şeyh Arız"ın mürit ve dervişi idiler.

Bütün bu iddialardaki müşterek noktayı, sathi bir hükümle, tarikatların bilahare kendi lehlerine uydurdukları hikayelere atfetmek doğru olamaz. Bu eserlerin içerisinde dini ve sihri hayatla alakası olmayan tarih ve vakfiye gibi vesikalara da tesadüf edilir. Zaten, eski devletlerin teşekkülünde "sihirbaz"ın hususi bir mevkii olduğundan görmemiş miydik?

Timuçin, Kökçe'ye istinat ederek yükseldi. Mukaddes Cermen İmparatorluğunda papalar bu vazifeyi ifa ediyor.

"More Kardava" toprağa marbut ferdi kuvvetle, binnetice saltanatların teessüsünde sihirbazın mevkiini izah ettiler.(15) Osman Gazi'nin etrafında "Nimetullah, Ahi Evren, Kara Hacı Bektaş"tan gelen kesif bir ahi ve derviş kitlesi vardı. Bu Türkmen reisi bir çok zamanlar, boy beylerinden fazla tarikat erbabına, aşîrî teşkilatından ziyade sihrî hayata tabi olmuştur. "Edebali"ye dair mevcut rivayet ve hikayeler bu ciheti müeyyiddir. Murat Babaoğlu, Beramiç-i Şeyma, İlyas Fakih, ilh. Osman Gazi'nin, Ahi Durur, Muhammet Şeyh ilh. Gibi bir çok dervişler de Orhan Gazi'nin perverdesi idiler.(16) Edebali'den sonra, Dursun Fakih, Muhlis Baba, Aşık Paşa gibi dervişler, nihayet bütün efradı ahilerden terekküb eden Çandarlı ailesi Anadolu sınırında teessüs eden küçük Türkmen devletinin banilerinden sayılır. Bu tesirin dini olduğunu söylemek ifrat olduğu gibi, münhasıran siyasi olduğundan bahsetmek de mübalağadır.

Selçuk saltanatının parçalanması ve yeni Bozok Türkmen muhaceretinin Anadolu'ya hakim olması memleketin hayatında büyük tahavvüller yapmıştı.

Evvelen, İslamiyet'e henüz intibak edemeden Şamanları ve Sihirbazlarıyla beraber gelen aşiretler, Anadolu'da dini bir tahavvül husule getirdi. Binaenaleyh İsnaaşeriye ve Şia akaidine bürünerek yerleşen "sihrî din" yeni devletlerin şiarını teşkil ediyordu.

Saniyen, Ehli Saliplerin ve müttehit idarenin tevlid ettiği merkezî zühdî idare parçalanarak yerine aşiretlerin sihri hayatla ittimadından yeni yeni şeyler meydana çıktı şu halde, memleketin siyasi hayatından dolayı dini ve sihri kuvvetlerin müdahale ettiği kolaylıkla anlaşılır. Bu mesele siyasi reislerin sihirbazı halk tesirindeki nüfuzundan istifade etmesi suretinde vaki olduğu gibi, bilmukabele sihirbazın da doğrudan doğruya siyasi reisler üzerindeki ruhi tesirlerinden ileri geliyordu. İşte Geyikli Baba, dini ruhiyat enmûzecleri içerisinde en ziyade bu vasfı haiz olanlarından birisidir. Barak Baba'da gördüğümüz isyankar ve halkçı ruhiyata mukabil, Geyikli Baba da devletçi, ve müdîr bir tabiat müsadifimiz oluyor. Sihirbazın ihtirası, ayin ve menasikteki vecdin devamını temin eden bir vasıtadır. Fakat bir defa istihsal edilince, sihirbaz ilahi kuvvetler ve tabiatın esrarıyla daimi surette hal-ı temasta bulunan bir mevcut olduğu için, kendisinden istifade edilmekle kalmaz, aynı zamanda korkulur. Bu korku, çok zaman bütün halkı kendisine bent ederek siyasi reisleri de mümaşata mecbur kılar.

Bugünkü insanların bile, kendisine iyilik eden doktora sevgiden ziyade esrarlı bir korku ile merbut olduğu gibi aşîrî insan da böyle esrarlı bir meçhul korkusuyla sihirbaza bağlıdır. Fakat siyasi reis, bir defa nüfuz ve hakimiyeti temin edecek olursa, o zaman bu tehlikeli kuvvetin izalesine çalışır. Reisin mesnedi, ekseriya yabancı klanlar, o kutsiyete mensup olmayan cemaatlerdir. Cengiz, Borutlar ve Oyratlara istinat ederek Kökçü'yi öldürdü.

Fatih, Boşnak ve Hırvatlardan mürekkep olan devşirme teşkilat sayesinde tahakkümünü temin etti. Sezar, Golvadan, Donuşze Saltavayarlardan mürekkep bir kitle getirmişti. Hazreti Peygamber Kabe'nin muhafızı ve Abdin reisi olan Ebu Cehil'e karşı, Yesrib ahalisini Evs ve Hazrecleri kullandı, ilh. Sihirbazın manevi hükümetine mukabil, reisin maddi hükümeti bu suretle teessüs eder. Bununla beraber, mevzumuzda olduğu gibi, ve iki kuvvetin itilaf ettiği ve ahenktar bir kül teşkil ettiği de vakidir. Oğuz, Erkil Ata'ya istinat ediyordu. Son Harezm hükümdarı Tekiş, Necmüttin Kübra'yı yanından ayırmadı. Cacaoğlu Nurettin Bey, devletle ferdin müddea ile bazı müddea halinde ayrılan kuvvetlerini bir terkipte toplayarak Hacı Bektaş'la beraber "Kırşehir" sarayını tesis etti. Nihayet Orhan Gazi de, Bursa'nın fethinde kendisine büyük yardımı dokunmuş olan Geyikli Baba'yı ölünceye kadar himaye, ona karşı olan teveccühünü bir çok vesilelerle irâe etti. Divan-ı Hümayun kuyudatında, babaya ait şu satırları müsadif oluyoruz:

"Kutbü'l-Arifin Şeyh Geyikli Baba Hoy'dan gelmiştir. Bir ulu geyiğe binip gelmiştir. Geyikler kendüye müsahher imiş. Gelip İnegöl'de mekan tutmuş, merhum Sultan Orhan Padişah Hazretlerinin [Bursa?] fethinde merhum Orhan Padişah ol kıldı fethederken Kutbü'l-Arifin

Şeyh Geyikli Baba dahi ol canipte üç yüz altmış kapılı bir kilise varmış Kızılkilise demekle meşhur imiş ol kiliseyi kendileri fethetmişler. Cenk ederken bir kestane ağacı varmış ceng eder edermiş ol kestaneye vardıkta ol kestane yarılıp babayı saklar imiş. Kafirler arar bulamazlar imiş. Sabah gene çıkıp kafirlerle cenk ederdi. Erenlerle bu nevile alınmıştır. O zaman da Hazreti Orhan Padişah Şile'de, haber vermişler ki Hoy'dan berar galip ulu geyiğe binip Kızılkiliseyi aldı ve bu cevap vermişler verdiklerinde merhum Orhan Padişah: "Baba meyhordur" diye iki yük rakı ve iki yük şarap gönderip Baba dahi yanındaki Baba Sultan ile...[noksan] (17)."

Vesika burada harap olmuş ve cümle nakıs kalmıştır. Bu malumat, Şakaik-ı Numaniye'nin verdiği izahata oldukça tevafuk ediyor. Taşköprülüzade: "Kabrinin yanında bir makber daha gördüm, sahibini sorduğum zaman, Germiyan Beyi'nin oğullarından birine ait olduğunu söylediler. Bu zat imareti terk ederek şeyhin hizmetine girmiş imiş şeyhin ahbabından birisi de Turgut Alp olup Osman Gazi'nin ümerasından idi. Emir mezkur şeyhin hizmetine müdavim idi, Sultan Orhan İnegöl denilen mahalde şeyhe mekan vermişti. Şeyhe tarikatından sorulduğu zaman: "Ben, Baba İlyas müritlerinden ve Şeyh Ebu'l-Vefa Harezmi'nin tarikat-ı mesudiyesine müntesibim dermiş. Şeyh Bursa şehrinde saray padişahı karşısına bir ağaç dikilmiş idi, ilh" diyor. Bu satırlardan, Babanın yalnız Orhan Gaziyle değil, Germiyan Oğulları ve diğer aşiret reisleriyle de ülfeti olduğu anlaşılıyor. Divan-ı Hümayun'daki vesikanın arkasında, kendisine ait olması kuvvetle melhuz biri aruz, diğeri hece ile yazılmış olan şu iki kıta mevcuttur:

Gel gidelim Şirvan'a derman arayı cana
Derman bulunmaz imiş yarinden ayrılana
Erilmez yare bi-yar olmayınca cihan ki halkı ağyar olmayınca
Hakikat alemine yol varılmaz bir mülkten küllî bîzar olmayınca.

Bu mısralar, bize şeyhin Horasan erenleriyle kuvvetli alakasını gösteriyor. Nasut alemin "yar"inden fariğ olmadan, lâhutun ezeli "yar"ine kavuşmak kabil olamayacağını söyleyen şeyh, bu raha ancak "dünya" mülkünden feragat ile varılabildiğini anlatıyor. Şarap ve rakı ile ülfeti, hükümdar tarafından tasdik, hatta terviç edilen babanın, bu zahidane tavsiyesine ne demeli? Bu nokta, bize sihri hayatta züht ile ibzalın tefrik edilemeyeceğini, ve nevropatinin tahassülü için her ikisinin de müteakip amiller olduğunu gösteriyor. Hemen her tarikat müntesibi (şeriat, tarikat, marifet, hakikat) diye dört yoldan geçmek mecburiyetindeyiz. Birinci kademede yalnız dinin erkan ve akaidini tatbik eden mürebbiye, ikinci kademede kendisinde itiyat ve tekerrürün husule getirdiği vecdi tevlid için "tespih" ile iştigal, üçüncü kademede harekete gelen asabi tembih, onu muayyen istikamete tevcih için "perhiz ve zikir" ile ülfet, nihayet dördüncü kademede vusule mazhar olan derviş bozuk bir cümle-i asabiye, parçalanmış bir irade, ve vasi bir ihtiras ile "ibzal" ederek vecd ve istiğrak haline gelir. İşte eski sihirbazın, ve yeni nevropatinin teşekkülü. Geyikli Baba, bir çok dervişler gibi, çocukluğundan beri asap buhranları göstermiş, istidadına binaen erenler tarafından muhipler meyanına ithal edilmiş bir derviştir. İçtimai amillerin mahsulü olan sihirbaz, irsen intikal eden evsafla bir aile teşkil ettiği gibi, yeni nevropatta aynı amillerin mahsulü olduğu halde, irsen intikal ederek uzvi istidatlar vücuda getirir.(18)

III. HACI BEKTAŞ VELİ

İkinci Türkmen muhaceretinin vücuda getirdiği dini buhran içerisinde devamlı bir iz bırakan, şahsiyeti hakkında bizde en fazla merak ve tecessüs uyandırabilen sima, bilahare birçok tarikat ve akidelerin kendisine intisap daiyesinde bulundukları Hacı Bektaş'tır. Bu mutasavvıfın hayatını tetkik belki dini ve edebi tarihimiz için en müşkül bir mevzuu oldu. Bir zamanlar, efsanevi şahsiyetine fazla itimat edilerek Orhan Gazi devrine kadar yaşadığı zannedildiği gibi (19), diğer cihetten tarihi siması çok ehemmiyetsiz bir dereceye tenzil edilmek suretiyle mukabil bir ifrata düşülerek (20) hatta böyle bir adamın mevcudiyetinden bile şüphe edilmeğe kadar varıldı.

Vakıa hem bazı Osmanlı Tarihlerinin bu ciheti meskut geçmesi ve Yençeri Ocağının teşekkülünden bahsetmemesi hem de Selçuk Tarihi tenevvür ettikçe Babai isyanlarında batini hareketlerinde Hacı Bektaş isminin zikredilmemiş bulunması bu tarzda iddialara hak

verdirecek mahiyettedir. Fakat 691 senesindeki bir vakfiyede, Hacı Bektaş hakkında El-Merhum denilmesi mutlaka daha evvel vefat ettiğini gösterecek bir delil sayılmamalıdır.
Bugün yalnız reayaya tahsis ettiğimiz Müteveffa tabiri o zamanlar merhum makamında ve Müslümanlar arasında istimal merhum ise makam-ı ihtiramda bir tabir olarak sarf edilirdi. Aynıyla bugün reayaya münhasır bir tabir olan Velet eski vakfiyelerde oğul manasına zikrediliyordu. Nitekim zamanımızda oğul makamında kullanılan mahdum Selçukîlerin sahib-i a'zamlarına verdikleri bir unvandı. Bu suretle vakfiyede mevcut El-Merhum kaydından Hacı Bektaş'ın o vakitte vefat etmiş olduğuna intikal etmek kabil değildir.

Mamafih buna mukabil Emîrî Kütüphanesindeki yazma bir Hadikatü'l-Cevami'den (21) naklen 731 ye tesadüf ettiği zannedilen vefat tarihinin Aşık Paşa'ya ait olduğu söylenebilir. Binaenaleyh Şeyhin zaman-ı vefatının kat'i surette tayin edememekle beraber yedi yüz senelerine tesadüf ettiğini tahmin ediyoruz.

635 civarında vaki olan Babai isyanı zamanında Hacı Bektaş'ın küçak bir çocuk olduğu anlaşılıyor. Lokman Perende, Baba İlyas'ın müntesiplerinden Lokman Baba'dır ki, Vilâyetnâme'ye nazaran Hacı Bektaş'ın ilk hocası olarak tanılır. Mevlana'nın devr-i şevketinde bile Baba Rasul'ün mürit ve müntesibi bulunuyordu.(22) 675 senelerinde Cacaoğlu Nurettin Beyin Kırşehir'de hemen müstakil denebilecek bir suretle hareketi üzerine Şeyhin ehemmiyet kesp etmeğe başladığını görüyoruz.(23) Eflaki Tezkiresine nazaran cemaatı tarafından Baba Rasulullah telkip edilen bir adamın mürid-i hassı idi. Aynı Tezkire, Hacı Bektaş'ın nakibi olarak Şeyh İshak isminde birinden bahsediyor. Bunun Çat nahiyesindeki Türkmen ve Kızılbaş isyanını tertip eden Baba İshak olması müstebeattır.

718 yazılmış olan bu Tezkire'de bile Hacı Bektaş "arif-i dil ve ruşen-i derun idi. Ama bevabii meyanında fasitler vardı" diyor. Alelumum kendisine merbut olan zümrede, Mevlevî aleyhtarlığı bulunması da bu telakkiye sebep oluyor. Bektaş Baba bütün Babaî, Ahî, Emre, Çelebî, Alp, Eren ve Gazileri hasılı doksan dokuz bin Horasan ereniyle kırk yedi bin Rum erenini başına topladığı (24) için o zamana kadar tarikatlar zümreler ve kastlar arasında devam eden rekabeti hal ve fasletmeğe muvaffak olmuştu.

Nurettin Beyin idaresinde Kırşehir, inhilale başlayan Anadolu'da daha milli bir medeniyetin nüvelerini hazırlarken Hacı Bektaş en mühim bir inkılap amili oluyordu. Şeyh Süleyman, Kırşehir'i, Gülşehir'i; Şeyyat Hamza, Aşık Paşa ve nihayet devrin en büyük şairi Yunus Emre bu medeniyet muhitinin mahsulü addedilebilir. Hacı Bektaş, Ahilerin piri olan Ahi Evren ile Kırşehir'de görüştü.(25) Bu iki cemaatin ittihadı için atılmış büyük bir adımdır.
İşte Babaîlerin isyankar ruhiyatına mukabil, Şeyhin terkipçi ve sakin mizacı bir muvaffakiyeti temin etti.

Binaenaleyh, Hacı Bektaş siyası tarihe karışmadan öldü. Ve asıl ölümünden sonra vasi' şöhretini kazanmaya muvaffak oldu. O derecedeki birçok Batinî ve Haricî mezhepleri bu tarikata karışarak tefrik edilemeyecek dereceye geldi. Bektaşi mutezilesi ismiyle toplanabilecek olan diğer Hurufî, Kalenderî vesair akaidi karıştırmamak şartıyla asıl Bektaşilerin bugün ellerinde iki eser vardır. Biri, Büyük Vilâyetnâme'dir ki, takriben 1041 senelerinde istinsah edilmiştir. Hacı Bektaş Velinin hayat ve menakıbına dairdir.(26) İkincisi, Küçük Vilâyetnâme'dir ki, bu da Hacı Bektaş Velinin menkul olan felsefesi ve akideleridir. Küçük Vilâyetnâme mensur olup birkaç defa tabedilmiştir. Yakın zamanlara kadar bu kitapların meratibi olduğu zannediliyor ve esasen kitapların mevsukıyetini gösterecek bir delil de mevcut olmadığından bu zan kuvvetleşiyordu. Lakin son zamanlarda, Hacı Bektaş nahiyesinde Meydan Evi Kütüphanesinde Hacı Bektaş Veliye ait 888 senesinde yazılmış bir Vilâyetnâme ile otuz sene kadar evvel istinsah edilmiş Makalat-ı Hacı Bektaş El-Horasanî adlı Türkçe bir eser olduğu anlaşıldı.(27)

Bunlardan başka elimizde 812 senesinde yani Yıldırım Beyazıt zamanlarında Bektaşi dervişlerinden Hatipoğlu isminde bir şair tarafından manzum olarak Arapça'dan tercüme olunmuş Kitab-ı Makalat-ı Erbain Hacı Bektaş El-Horasani nüshası var.(28) Nazım sebeb-i tahrir-i kitapta diyor ki: "Pirimiz Hünkâr Hacı Bektaş Horasanî bu kitabı Arapça nesir üzere kaleme almıştı. Ben manasına halel gelmemek üzere Türkçe manzum olarak tercüme

ediyorum." Ellerde dolaşan matbu Küçük Vilâyetnâmelere bu eserin ekseri yerleri uymaktadır. Lakin risalelerde mevcut olan Seyyit Saduttin'in şiirleri, bu manzum eserde bulunmadığı gibi bazı noktalar da eksik kalmıştır.

Seyyit Saduttin iptidaları Hacı Bektaş'a muarız olmuş onunla mücadele etmiş fakat bilahare mürit hatta mürşit olmuş alim bir zattır. Şeyyat Hamza ile aynı senelerde yazılmış sade hece vezniyle şiirleri vardır.

Seyyit Saduttin gibi zamanın daha birçok alimleri Hacı Bektaş'la mücadele ettikten sonda onun etrafına toplanmış ve akidesini kabul etmişlerdir. En yakın halifelerinden Hacım Sultan da bunlardan biridir.(29)

Baba İlyas'tan Barak Baba'ya kadar bütün Türkmen sihirbazlarından isyan ve mücadeleye karşı bir meyil ve istidat görüyoruz.(30) Bilmukabele, Selçukîlerin inkırazı üzerine her şehirde belde ve cumhuri muvakkat idareler tesis eden Ahiler mazbut, ahenktar bir ruha malik bulunuyorlardı.(31) Ahilik yedinci asrın nihayetlerine doğru bütün erkan ve kavaidiyle muntazam teşkilat sahibi bir tarikat olarak görünüyor.

Bektaşi ismiyle tanılarak Yeniçeri Ocağını vücuda getiren bir cihetten eski Osmanlı Devletinin müessisi telakki edilebilen vasi' cemaat bu mütekabil kuvvetlerin ittihadından tevellüt etti.
Hacı Bektaş Velinin ananevi menşeine gelince bir taraftan Babaîler vasıtasıyla Şeyh Ebu'l-Vefa-i Harezmîye oradan Necmüttin Kübraya diğer cihetten Horasan erenleri ve Sarı Saltuk vasıtasıyla Hoca Ahmet Yeseviye münteha olur. Aybek Babanın müridi olan Barak Baba bile Ahiler ve Meşayihlerle olan alakasını söyledikten sonra "Saltuk Ata, Miskin Barak" diyerek Sarı Saltuk'a verdiği kıymeti gösteriyor.

Hacı Bektaş'ın Makalat-ı Erbain'i, Hoca Ahmet'in aynı unvandaki eserini numune ittihaz ediyordu.(32) Şeyhin hususiyeti, Türk kozmogonisini İslam erkan ve menasikiyle tevhide muvaffak olmasındadır. Aile ve cemiyetin esasını, hayatın nüvesini taharri ederken, müellif eski Türkün "Anam yer, Atam gök" akidesine vasıl oldu. İran'ın daima hal-i mücadelede Hürmüz ve Ehrimen'ine, Çin'in bir türlü uzlaşamayan müennes ve müzekker iki kuvvet Yin ve Yang'ına, Arap'ın Havva'ya müteğallib Âdem'ine mukabil, Türkmen'in Yer ve Gök'ü ahenktar bir kül dahilinde mukaddes aileyi meydana getirmişlerdi.(33) Hacı Bektaş bu menşei eserinde şu suretle ifade ediyor:

"...
Eya arif beyan et bu peyamı
Asl dediğin atamı anamı.
Atanın oldu bu kavlin muradı
Musanniftir esah kavli aradı.
Ana asl ata göktür ulular
Saadet devlet ıssı bahtlılar.
Zerre her nesnenin aslı tohumdur
Yere ekilse az umma zulümdür.
Tohum çün yere düştü gök tatır bol
Bu vasfıyla buğur söz buldu makbul.
.....ilh...."

Mamafih, müellif bunu yalnız kendi milletine hasretmiyordu. Ona göre mürşidin vazifesi, akideyi bütün aleme neşretmekti. Fikrinin sıhhati intişarının vasıtasıyla mütenasip olmalı idi. Her tarikat piri gibi milli itikadı beşeri bir düstur haline getirmeye ceht etmek Hacı Bektaş'ın da en büyük emeli olacağı aşikardır.

İkinci yol hakikattir budur hem
Ki hiçbir millete bakmayasın kem.
Kamusun bir nazarda gözleyesin
Yolunu gözleyerek izleyesin.

Tarikat müntesiplerine göre, devrinin en büyük siması olması lazım gelen Şeyhten, Şakaik-ı Numaniye gayet muhtasar bir şekilde şu satırlarla bahsetmektedir: "Murat Gazi zamanı; El-Hac Bektaş ashab-ı kerametten idi. Kabri bilad-ı Türkmen'dedir. Kabri üzerinde kubbe vardır. Ziyaret olunan zaviyesi de vardır. Bazı mülahide zamanımızda ona intisap daiye-i kazibesinde ise de müşarünileyh şüphesiz ondan beridir."

Eflaki Dede bu hususta bi-amandır. Ona göre bizzat Şeyh bile tarikata has olan mübalatsızlıklarla aludedir. Bu hususta, Mevlevîler dahi teberrieye imkan görülemez. "Ney", "Mey" rumuzlarının menşeinde birer hakikate tekabül ettikleri alelumum dini ve sihri tarihlerin dediği kanaatle sabittir.(34) Şeyhin bizzat hususi hayatındaki bazı vakalarda da bu müşterek vasfı göreceğimiz gibi dokuzuncu asır ortalarında Hurufî akaidinin Bektaşiliğe karışması müskirat meselesinde bir nev'i mebde' telakki edilir. Halbuki Geyik Babaya ait vakfiyede de görüldüğü üzere bu istimalin çok eski bir tarih vardır. Diğer cihetten ne Cavidân'da ne de Misalî Babanın Miftahu'l-Gayb'ı gibi Hurufî risalelerinde müskiratın ibahasına dair bir kayda tesadüf edilmez. Nihayet denebilir ki, iptidai cemiyetlerde içki sihri hayatın âyin ve menasikin zarurî bir neticesidir. Senenin muayyen gün ve zamanına tahsis edilen bu şeyler, o vakit hulul edince ibzal ile isti'mal edilir.(35) Bugünün Bektaşi süreği eski Türkmen kominyonlarındaki Sağr ve Şölenin İslami şekle bürünmüş temadisinden başka bir şeyi değildir. Buna ait delilleri Etnografların müşahedelerinde de bulabiliriz. Esterzigovsky'nin Yakutlarda Şamanlığa dair tetkikatları, Anadolu Kızılbaş ve Tahtacılarıyla aynı evsaf arz etmektedir. Binaenaleyh, İslamiyet'e henüz yeni intibaka başlayan Türkmenler arasında bu adetin devam edeceği tabiidir.(36) Hacı Bektaş bütün din müceddidleri ve inkılapçıları gibi sihri hayat için mubah olan birçok şeyleri tahrim etti. Makalat-ı Erbain'de sucinin katresi haram olduğuna dair kayıtlar vardır. Fakat bu emirler şeriat ve tarikat makamlarına münhasırdır. Bu devirlerden geçerek "mûtû kable en temûtû"(37) sırrına eren derviş için menahi hududu da genişlemiş hatta belki kalkmıştır.
Hacı Bektaş, Kırşehir'inde başladığı bu muazzam teşebbüsü mevki-i fiile koyabilmek için bütün Anadolu'yu etrafına toplayabilecek mukaddes bir merkez aradı. Nitekim Babaî isyanında da ilk hareketler Ashab-ı Kehf civarında doğmuştu. Bu merkez öyle bir yer olmalı idi ki, göçebe Türkmen aşiretlerinin Orta Asya'daki mukaddes mahallerini hatırlatsın. Bizanslılar zamanından beri ayazma ve merkat vazifesi gören Sulucakarahöyük Türkmen aşiretlerinin arzusuna tevafuk etti.

Hacı Bektaş Veli, Ahmet Yesevi izniyle Diyar-ı Rum'a geldi. O zaman Konya şehrinde Hoca Fakih Sultan,(38) Emir Cem Sultanın ulu halifesi idi. Elli yedi bin Rum Erenleri (Ahiler) Sakarya suyu kenarında toplanmışlardı. Karaca Ahmet onların gözcüsü idi. Hazret-i Hünkârın selam verdiği Fatma Bacıya malum oldu. Bu kadın Sivrihisar'da Seyyit Nurettin kızıdır ki, henüz bakire idi. O erenlerin yemeklerini pişirirdi. Karaca Ahmet, o Seyyit Nurettin'in müritlerinden idi. Fatma Bacı gaibe selam aldı. Erenler "kime selam aldı" diye sordular. O da: "Rum'a er geldi. Onun selamını aldım" dedi. "Aslı Horasandandır, Beytullah'tan gelir" dediler. Erenler onun Rum'a girmesi için tedbir kordılar. Nurdan hicapları, güvercin kıyafetinde geçerek Sulucakarahöyük üstünde bir taşa kondu.

Hacı Tuğrul derler bir eren ki, Beyazıt-ı Bestami'nin halifelerinden idi. Doğan kıyafetinde karşı geldi. Hacı Bektaş silkinerek insan kıyafetine girdi. Kral, doğanı boğazından kabzasıyla yakaladı. Hacı Tuğrul emane geldi, dize düştü ve Hacı Bektaş'ın hak velisi olduğuna iman etti. Vilâyetnâme'nin bu hikayesi, Hacı Bektaş'ın zamanındaki fikri cereyanlarla, hususiyle Beyazıt-ı Bestami'den gelen klasik tasavvuf ve Mevlevîlikle nasıl uğraştığını timsali bir surette gösteriyor. Buradan itibaren Şeyhin Anadolu halk büyükleri ve şairleriyle olan alakasını göreceğiz. Karaca Ahmet'in hizmetinde Sarı İsmail'i Tabduk Emre katına gönderdi. Bozok canibinden Kırşehir, Kayseri'ye şehrine teveccüh edip giderken Dülkadirli cemaatinden bir nice Türkmen evlerine rast geldi. Orada çoban, koyun derdi. İlh. Adı Hacı İbrahim idi. Hünkâr'a mürit oldu. Hazret-i Hünkâr eyitti: " Şimdiden sonra nasibin aldın. Bozok'u, Üçok'u sana yurt verdik. O yer senin ekmeğin olsun ve o koyuncuklar ile varsınlar" dedi.

Vilâyetnâme'de en şayanı dikkat noktalarından birisi ekseri keramet ve zuhuratın uzun müddet devam eden itizal ve itikafları takip etmesidir. Şeyh, Açık Saray'da bir ardıç ağacının kovuğunda erbain çıkardı.

Hacı Bektaş'ın Türkmen aşiretleri arasındaki nüfuzu gittikçe artıyordu. Hünkâr, Sulucakarahöyük'de karar kıldı. Çepni boyu Oğuz cemaatinden ayrılarak Diyar-ı Rum'a geldiler. O, Çepni boyunun ulularından Yunus Mukri nam bir alim vardı. Sulucakarahöyük'ün yakınında Kayı nam mahalle gelip karar kıldı. Yunus Mukri, Sultan Alaattin'den burasını yurtluk istedi ve beratını aldı. Vefatında oraya defnettiler. İbrahim, Süleyman, Sarı, İdris adlı dört oğlu vardı. Dördüncüsü babası gibi alim ve fazıldı. İdris'in karısının ismi Kutlu Melek idi. Tazimen Kadıncık telkîp olunuyordu. Kadıncık rüyasında gördüğü Hacı Bektaş'ı tanıdı. Ona karşı tazim ve hürmette kusur etmedi. Şeyhin sohbetinden hazzeder ve ekseriya kendisini ziyaret ederdi. Kocası İdris, ilim ve fazilet erbabından olduğu cihetle bu münasebete itiraz etmezdi. Fakat bu vaziyet, biraderi Sarı'nın şüphe ve endişesini celp etmekten hali kalmadı. İşte Bektaşi ananesinin en mühim noktalarından biri. Çelebilerle Babaların iftirakı mucip olan cihette bu meseledir. Çelebilere nazaran Kadıncık Anadan doğan çocuk Hacı Bektaş Velinin burun kanı damlasıyla hasıl olmuştur. Hiç olmamış olan Şeyhin nesebi, Çelebilere kadar bu suretle temadi eder. Babalar, bu intikali tamamen inkar ve Hacı Bektaş'ın nesebinden mahrumiyetini kabul ederler. Babaların bu daha beşeri ve cumhuri temayülüne mukabil Çelebiler de bir hanedana irtibat hissinin hakim olduğu aşikardır. Fakat bu meselede, Hazret-i Meryem'den İsa'nın, Alankova'dan Cengiz'in dokuzuncu babasının doğmasına müşabih bir hal aramak muvafık olur. Çünkü Hacı Bektaş'ın hakiki hayatında böyle bir hadise mevcut olmamıştır.

Nitekim Hıristiyanlık akaidine göre de Hazret-i Meryem'in nikahlı bir kocası vardı. Yeşua o kocadan dünyaya gelmişti. Lakin içtimai naslar ve dini akideler Hazret-i İsa'yı mefkûrevi bir misal şekline koyduğu zaman, şahsiyeti efsanevileşerek babasız bir çocuk olmuştur. Babasız çocuk bütün iptidai cemiyetlerin timsalidir. Çünkü klanda malum olduğu üzere aile yoktur. Klanın bütün fertleri mensup olduğu cemaatin oğludur. Garizi münasebet, ailevi, hukuk ve vezaif temin etmez. Kadıncık Ana üsturesiyle Kızılbaşların "mum söndürmek" adetleri arasındaki münasebeti bu suretle tayin etmek kabil olur. Yoksa hakikatte Hacı Bektaş fıkıhla örfü, Oğuz töresiyle kitap ve sünneti telife çalışmak isteyen bir adamdı. Bektaşilik, bütün Türkmenler arasında intişar edince dini müceddidin hayatı Kızılbaşların lisanında üsture haline inkılap etti.

Şeyhin hususi hayatına dahil olanların başında Kırşehir Hakimi Nurettin Hoca gelir. Vilâyetnâme'ye nazaran bu zatın Hacı Bektaş'la mukarenetine yine Kadıncık Ana meselesi sebep olmuştur. Sarı, yengesi hakkındaki şüpheden sonra Nurettin Beye müracaat etti, Bey naibini gönderdi. Hazret-i Hünkâr reddederek Sarı'ya "hiddet-i nazar" eyledi. Bu vakadan sonra Nurettin Bey Hacı Bektaş'ı ziyarete gelerek aralarında büyük bir muhabbet peyda oldu.

Alelumum, Şeyhle münasebette de bulunanların iptidai gıyabında aleyhtar oldukları halde ilk mülakattan sonra derhal rabt-ı kalp ettikleri görülüyor. Hacı Bektaş, yekdiğerinin zıddı olan birçok tarikat ve cemaatları telife bu sayede muvaffak olduğu gibi bizzat Mevlana'nın üzerinde bile çok iyi bir tesir bırakmıştı.

Akşehir'de Mahmut Hayrani, Sivrihisar'da Yunus Emre, Şeyhine incizap ederek tarikata dahil oldular. Gülşehir yani Kırşehir'de Ahilerin reisi Ahi Evren'le Hacı Bektaş'ın mülakatları Babaî ve Ahi muhadenetini temin etti. Vilâyetnâme'ye nazaran Şeyhin nüfuzu yalnız manevi kudretinden ruhi nüfuzundan ileri geliyordu. Bu hususta doğrudan doğruya kerametlerinin de tesiri vardı. Ananeye nazaran "sahr-ı kaya"da bıçakla taşı kesmesi, mercimeği taşa kalp etmesi bunlardandır. Denize pösteki sermek, mercimek üzerinde namaz kılmak gibi kıssalar Hacı Bektaş'a isnat olunan menkulattandır. Ekseri mürşitlerin hususi hayatında tesadüf edilen gazap ve celalden Şeyhte bir eser bile görülemez.

Onun en büyük kerameti kalbi teshir etmekteki kudretidir. O, ne Barak Baba gibi daim-i hal cezbede bi-şuur ve serseri ne Geyikli Babayı devlet adamıyla müttefik ve muttayı'dır. Onda cemiyetin her rüknünü kendisine bent etmeğe müsait bir kutup kabiliyeti vardır. Nurettin Bey Kırşehir'den, Mahmut Hayranî Akşehir'den Şeyhi ziyarete gelerek rabt-ı kap ettiler. İşte bu sebeptendir ki, Konya sarayıyla aralarında ülfet hasıl olamadı. Halbuki Mevlana, saraya

takarrübü sayesinde nüfuzunu temin etmiş; Sultan, pervanesi, vüzerasıyla beraber muhteşem fakat mütemellik bir hayat sürmüştür.

Bektaşiliğin telifkar olan kudretine rağmen Mevlevîlikte bir türlü uzlaşamamasını bu saika atfetmek kabildir. Anka-yı Maşrık'tan Selçukîlerin inkırazı ve bu mesele hakkındaki Bektaşi ananesini dinleyebiliriz:

"...Meşhurdur ki, Âl-i Selçuk'un ahiri Alaattin Selçukî, Münla Celalettin Rumî'yi kendisine Ata edinmiş idi. Ancak Alaattin'in evladı olmayıp, naümit olduğundan emr-i saltanatı müşavere için Karaman Eyaletinde olan meşayihi davet edip bir meclis-i kebir müheyye' oldukta o mecliste hazırlardan Baba(39) nam pir-i faniyi kendisine ata edinmişti. Bu ahval Celalettin Rumî'ye aksedildikte bir mukteza-yı esma-i ilahi celale gelip saltanat-ı Selçukîyenin zaman-ı idare-i devletini Tatara teslime himmet murat eyledi. Velakin varis-i nur-i nübüvvet, mazhar-ı velayet Seyyit Hacı Bektaş Veli Hazretleri ve Seyyit Ahi Nimetullah Hazretleri ve Şeyh Edebali Hazretleri üç merd meydan-ı birlik edip bir yere cem olup, Seyyit Hacı Bektaş Veli cevap buyurdu ki: "Balım, gülüm, ilkim, erenler ürünü ve erenler külli. Münla Celalettin Rumî zirve-i celalde bulunduğundan yanında dost ile düşman beraberdir. Ve belki cüz-i nesneden hatırı münkesir olsa düşman tarafına meyledip dostlarına celal muhakkaktır. İmdi, bu taife-i meczubine yakın olmak çendan alim yoktur. Hemân âteş-i sûzâna yakın olmak gibidir. Nihayet ıraktan aşinalık ve riayet edip mülakatı caiz olanlardan caiz değildir. Çünkü padişahlar meczubi'l-akl olanları kendilerine yakın eyleseler labütte onlardan nice celal zuhur edip hor görmeleri muhakkaktır. Vay o hakimlere ki, bir alay meczubinden medet talep edip istimdat edeler ve onlarla aşinalık eyleyenler lacerem helaklık içindedir. Cümleden biri, Âl-i Selçuk zimam-ı devlet ve şevketini (40) Mevlana'nın zimmet ve himmetine rapt ile bu dahi zeval ve inkıraz-ı devlete illet ve sebep olmuştur."

Anka-yı Maşrık'ın iddiasına bizzat Mevlevîliğe ait eserler Sipahsalar ve Eflaki Dede de iştirak ediyorlar. "Konya'nın Karaman(oğulları)lıların elinde bulunduğu dönemde Hazret-i Çelebi Moğol ordusuna mütemayildi. Cemaat bundan sıkılıp zaman zaman itirazda bulunurdu: "Sana komşu olup sana sevgi besleyen bizleri istemiyorsun da yabancı olan Moğolları istiyorsun." Hazret-i Çelebi cevaben şöyle buyurdu: " Biz derviş kimseleriz. Nazarımız Hak Teâlâ'nın iradesine göredir. O kimi diler ve memleketi kime teslim ederse onu isteriz. Bu durumda Cenab-ı Hak sizleri değil Moğol ordusunu irade etmektedir. Memleketi Selçukîlerden alıp Cengiz Han mensuplarına vermiştir. Allah mülkünü dilediğine bağışlar. Biz dahi Cenab-ı Hakkın istediğini isteriz, ilh..."

Eflaki Tezkiresinden naklettiğimiz bu satırlarda Mevlevîlerin Moğollara mümaşatını görmek kabildir. Yalnız bu tarihi hakikat Anka-yı Maşrık'ın lisanında efsanevi bir şekil alarak Edebali ile Hacı Bektaş'ın muhadeneti neticesinde güya Osmanlı Hanedanına "himmet-i nazar" eylemek suretinde vaki olmuştu.

Bektaşi ve Mevlevî aleyhtarlığı, Babalarla Ahilerde de kendisini hissettirir. Eflaki'de ismi geçen Ahilerden birçoğu, Mevlevîlerin aleyhtarı idi. Ekseriya şehirde sema,devran, çeng ü çeğane, bank ü badeye, laubali ve geniş hudutlu Farisi şiirlere karşı husumetlerini açıkça ilandan çekinmiyorlardı. Bu sebepten Mevlevîliğe intisap etmiş olan ümera ve memurlar ile Ahiler arasında daima münazaa eksik olmuyordu.

Eflaki'ye göre Sivas'ta da Ahi teşkilatı vüsatli olup Ahilikle Babaîliğin Bayburt'ta Ahi Emir Ahmet Bayburtî bu teşkilatın reisi idi. Ahlat'ta Barak Babanın halifelerinden Emirci'nin Sinop kadısı oğlu, Ahiler vesair ulema ve şeyhlerle beraber Tebriz'e seyahat eden Arif Çelebi'yi istikbal ettiklerini Eflaki haber veriyor.(41) Bu vaka, bilakis iki tarik arasındaki muhadenete delil olmak lazımdır. Çünkü bütün zahiri ittifaklara rağmen Bektaşilik ve Mevlevîliğin bir menşe'den geldiği görülüyor. Malumdur ki, Mevlana'nın tasavvufa dahil olan hayatı, Şems-i Tebrizî ile mülakattan sonra başlar. Şems ise, Baba Kemal Hocendî vasıtasıyla Necmüttin Kübra'nın halifelerindendir. 618 de Semarkant'ın Cengiz orduları tafından istilası üzerine Şeyh halifelerini çağırarak "Diyar-ı Rum'a sefer etmeleri lüzumundan bahsetmişti. Emir Berke Han ve Keslüsenkim gibi Haverizm reisleriyle beraber gelen bu dervişlerden bir kısmı Azerbaycan'da kalmış diğer bir kısmı Şark-i Anadolu'nun muhtelif mahallerine yerleşmişti.

Şeyh Ebu'l-Vefa Harezmi ve Şems-i Tebrizi bunlardandır.(42) Birinden Mevlana diğerinden Baba İlyas vasıtasıyla Hacı Bektaş yetişmiştir. Aşık Paşa'nın Garipname'siyle Mesnevi'yi aynı tarikat ve akidenin münteha olduğu iki netice addetmeliyiz. Aşiretler ve halk arasına giren tarikat bütün milli evsafı muhafaza ederek devam etmiş bilakis saraya çıkan ve Farisi kullanan diğer kısımda birçok harici unsurların müdahalesi olmuştur. İşte Bektaşi ve Mevlevi münazaasının mebdei. Bu münazaayı temdit ve takviye eden hatta Bektaşileri bütün tarikatlarda tefrika kadar giden ilk zamanlardaki şirk-heresieden ziyade bilahare vaki olan ihtilatlardır. Esterâbadlı Fazl Yezdan'ın vücuda getirdiği Hurufilik, Nesimi'nin telkinatıyla Anadolu'da intişar ederek Bedriye, Kalenderiye ve diğer cemaatlarla beraber Bektaşi ananesine irtibat peyda etmişti.(43) İshak Efendi'ye göre Fazl Yezdan bir Karmati idi.
896 (940-1393) de katlolundu. Halifelerinden Aliyü'l-A'la Anadolu'da Bektaşi dervişleri arasına girdi.(44) Bugün Bektaşi eserleri meyanında zikredilerek hakikatte münhasıran Hurufilere ait olan başlıca müellefat, Fazl Yezdan'ın Cavidân'ı Şeyh Safî'nin Hakikatname'si, Aliyü'l-A'la'nın Mahşername'si, Emir Gıyasettin'in İstivaname, Ferişteoğlunun Ahiretname ve Işkname'si, Hidayetname, Mukaddimetü'l-Hakayık, Viran Abdal Risalesi, ilh.... dan ibarettir.
Fazlullah Esterâbadi, Timurlenk'in torunlarından birisi tarafından katlolunmuştu. Seyyit Şerif Cürcani ve Akaid-i Nesefi Şarihi Sadettin Taftazani'nin muasırıdır. Vefatı Abhane şehrindedir.(45)

Hurufi akaidine göre: Cümle mevcudat gayr-ı müstakar ve fani bila tahavvül bir cereyan içerisinde caridir. Alem-i hadisat bizzat mevcut değildir. Tahavvüllerinin saiki olan bir kuvvetin mevcudiyeti lazımdır. Bu kuvvet ancak ebedi olabilir. O halde vücud-i mutlak bir kuvve-i ezeliyedir. Namütenahi illiyet ve kudret-i evveli odur. Platon'un kudret-i ulviyesibudur. Bu ezeli kuvvet birdir, basittir. Hal-i amade iken nefsine müntabıktır. Bir kenz-i mahfidir. Fakat ilk zuhuru, bi-nefse tecellisi gelmededir. Neo-Platonilerin "kelam-ı nefsi" budur. Kelam-ı melfuz da yirmi sekiz harftir. Bu hurufun mebdei, mesnedi nutk-ı kadim-i layezaldir. Bu harfler müdrek değildir. Her harf bir cüz-i natıktır. Mecmuu kelam-ı mutlakı teşkil eder. Bu telakkinin bir aynına, Yunan-ı kadimde, Pisagor'da rast geliyoruz. Hurufilikten inşiap eden Noktavilik onun daha müfrit bir şeklidir. Balım Sultan, Kalender Sultan'a kadar devam eden Bektaşi akaidinden buna müşabih bir telakkiye tesadüf etmek kabil değildir. Bütün tarikatlar gibi tasavvufa merbut olan Bektaşilik hiçbir zaman o vasıta ile vahdet-i vücudun en müfrit noktalarına kadar gitmemiş idi. Bunu Hacı Bektaş'ın eseriyle bizzat Şeyhin hayatı teyit eder. Hacı Bektaş bütün tarikat erbabı gibi kendisinde mevcut olan bir sam, seyr fi'l-menam, telepati tarzında iraz-ı ruhiyeye rağmen büyük bir müessis, kuvvetli bir şari' idi. Mevlana gibi yalnız vecd ve istiğrak içinde yaşayıp şiir söylemekle iktifa etmemiş, tesis ettiği tarikatın erkan ve menasikini bizzat tanzim etmişti. Makatalat-ı Erbain'inde, ananevi mürşidi Ahmet Yesevi'nin eserini takip ederek tarikata duhulün eşkali, mürit ile şeyhin münasebeti, müridin kat edeceği meratibin suret ve vezaifini tayin etmiş, nihayet daha geniş çerçeveler çizerek müridin yalnız tarikata ait değil dini ve beşeri bütün vazifelerini göstermiştir. Ne bu eserde ne de büyük Vilâyetnâme'de timsali ve enfüsi İran tasavvufuna ait bir iz bile görülemez. Bektaşi edebiyatında mahbubi ayetlerle meth şekli Hurufilik tesiriyle husule gelmiş muvakkat bir ilavedir. Şeyh, birçok noktalarda ahlaki nasihatlerini maddi misallerle göstermeğe mütemayildir. Bektaşi felsefesinin mahsulü olan iki sima Aşık Paşa ve Yunus Emre bu iddiayı teyit edecek birer delildirler. Hatta bu cihetten bizzat Mevlana'yı bile Mesnevi'sindeki hikaye ve kıssalarıyla işhat edebiliriz.

Lokman Babanın irşadından, Kadıncık Anaya tahakkümüne kadar geçen devre zarfında Hacı Bektaş'ın manevi teşekkül devrini görüyoruz. Bu devrede Hacı Bektaş müstaid bir mürit olarak ayrılıyor, itizal ve itikaf hayatı yaşıyor, erbain çıkarıyor, hasılı sihirbazın tahassulü için lazım gelen bütün safhalardan geçiyor. Bu devirde de mürit henüz iradesi parçalanmış hayaller içinde yaşayan bir nevropattır. İkinci devre Kadıncık Anaya tahakkümle Kırşehir'deki istikrara kadar devam eder. Bu devre müridin yerine Şeyh kaim olur. Maraziyi'l-asab Hacı Bektaş'ın iradesi Kadıncık Anaya karşı olan aşkında ihtiras haline gelerek tamamlanıyor. Bu suretle fikr-i sabit ve irade şeklinde hayata intibak ediyor. Bu noktada Şeyhi, münfail değil fail, müteessir değil müessir olarak görüyoruz. İçtimai muhite hakim olan insanın yaratıcı kudreti bu noktadadır. Bu suretle Babaîlik Hacı Bektaş'ı tevlit etmekle kalmıyor. Hacı Bektaş bizzat tarikatı tesis ederek ona yeni bir istikamet veriyor.

Hacı Bektaş'ın yaratıcı kudreti, yalnız tarikına yeni bir istikamet vermekle kalmaz. O, Anadolu'da muhtelif tesirleri izale ederek milli bir vahdet uyandırmak hususunda da büyük bir rol ifa etmiştir. Bu ciheti görmek için ondan evvelki vaziyete kısa bir nazar atfetmek kafidir.

Necmüttin Kübra halifelerinden en yaşlı ve dirayetlisi olan Mesut, şeyh intihab edilmişti. Şeyh Mesut, ihtiyarlığında Selçukîlerle çıkan bir münazaadan dolayı muğber olarak Kırhan'la beraber cenuba doğru indi. Bazı Harezm aşiretleri Suriye'yi zaptettiler. Şeyh bu sırada Halep'te vefat etti. Merkadi elan orada ziyaretgahtır. Türkmen aşiretlerinden en kalabalık oldukları ve ataların teşkilatların kurdukları havali Erzurum, Erzincan, Sivas, Malatya ve Elbistan civarı idi. Bütün aşiretler tarikata ve şeyhlere merbut bulunuyorlardı. Mesut vazifesini bırakınca, Tacettin Ebu'l-Vefa Baba Mahmut El-Harezmî'yi reis intihab ettiler. Baba Mahmut'un menakıbı, Vesaya-yı Ebu'l-Vefa'da ve Sadrettin Konevî'nin Evrad-ı Ebu'l-Vefa'sında mezkurdur. 635 de Baba Mahmut'un vefatı üzerine Türkmenler, Mesut'u hankahi şeyhliğine Şucaattin Ebu'l-Kaba-i İlyas El-Horasanî diye tanılan Baba İlyas'ı intihab ettiler. Şeyhin makarrı Amasya civarındaki Çat kasabasında bir çiftlikti. Kendisine bütün memleket hürmet ettiği gibi civardaki Harezm aşiretleri de himaye ediyordu.(46)

Bütün Türkmen Beyleri, Harezm aşiret reisleri, bazı göçebe kumandanlar, mahalli eşraf ve ayandan birçoğu Baba İlyas'ın mürit veya talebesi idi. Şeyhin dört oğlu hükümet memuriyetinde idi. Babaîlerce "Çar Erkan" diye tanılan bu dört kardeş az zamanda kendilerini sevdirerek en yüksek makamlara yükselmişlerdi. Büyüğü Şemsettin Mahmut Tuğraî, sahib-i a'zam oldu. Muğrettin Ali, Ziyaettin Mesut, emir-i meclis oldular. Dördüncü oğlu Muhlis Paşa ise, birçok yerlerde emirü'l-ümeralık yaptıktan sonra nihayet Amasya ve Kırşehir'de Babalar lehinde faaliyete geçti.(47) Bektaşi Aşık Paşa'nın pederi olan bu adam Hacı Bektaş'ın yakın dostlarından idi. Baba İlyas'ın vakur ve fazıl mizacıyla tarikat bütün memlekette batî ve emin bir inkişafa mazhar oluyordu. Fakat Şeyhin, meczup ve ateşli müritlerinden Baba İshak'ın lüzumsuz taşkınlıkları yüzünden 635 deki meşhur Bozok isyanı vukua geldi.(48) İşte, Hacı Bektaş Veli'nin bu dağılan, parçalanan kuvvetleri toplaması, Anadolu'da Batınîlik, aşiret inkısamı, Cengiz istilası ve Acem tesirlerini izale ederek, milli bir devletin teessüsüne, Anadolu vahdetinin ihyasına doğru gidilmesini temin etmiştir.

Dipnotlar:

(1)William James, Les Varietes de L'Experience Religieuse, s.21.
(2)Hubert et Mauss, Melengas d'Histoire des Religions.
(3)Klanın mabutla teması kominiyun anlarına inhisar eder. Hal-i vecdin aynı surette idamesi kabil değildir. Binaenaleyh mukaddes eşya ve mabuda ait olan şeylerle itizal aleminde kalan bir zahidin temin etmesi lazım gelir.
(4)Geyikli Baba hakkında, Şakaik-ı Numaniye'de verilen bilgi, tarafımızdan yayına hazırlanmıştır. Gelecek sayılarda dergide yayınlanacaktır.
(5)Ayni'nin eserinin ismi, Ikdu'l-Cüman fi Tarihi Ehli'z-Zaman'dır.(A.T.)
(6) "Şeyh, Allah ruhunu kutsasın, şöyle buyuruyor."(A.T.)
(7)Şeyh Barak şeklinde isimlendirilen bu kıymetli risale, 53(853) senesinde makam-ı Amasya'da tamamlanmıştır.
(8) "Banzarof, Moğollarda Siyah Din"den naklen Ahmet Kürdi Beyin Darü'l-Fünun tezinden.
(9)A. de Preville, Le Chamanisme au gapon.
(10)Hubert et Mauss, Melengas d'Histoire des Religions.
(11)William James, Les Varietes de L'Experience Religieuse.
(12)Cacaoğlu vakfiyesi, Mükrimin Beyin, Selçuk Vesaiki Katalogundan, gayrı matbu.
(13)İbn-i Kemal Tarihi, İkinci cilt, Emiri Kütüphanesi. Merhum Arif Bey bu esere istinat ederek yukarıdaki iddia ile Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı 3'te söylüyor.
(14)Şikari, Karaman Tarihi, Daru'l-Fünûn Kütüphanesinden müstensih nüshasıdır.
(15)Mores es Lary, Les Elana aux Eeupres, Beşeriyet Kütüphanesi.
(16)Cüz'ü Evkaf Sultan Öyüğü Kuyudu Defteri Evkaf, Tarih Encümeni,Cevat Kütüphanesinde.
(17)Divan-ı Hümayun Kuyudatı, Ahmet Refik, Tarih Encümeni.
(18)Makalenin bu kısmı mecmuanın 13-14. sayısında tefrika edilmiştir. 13 Mayıs 1340.

(19)Rıza Tevfik, Bektaşilik Hakkında Mukaddime-Clement Huart, Textes Persans Relatifs A La Secte Des Houroufis, Leiden, 1909.
(20)Köprülüzade Mehmet Fuat Bey, Türk Tarihinde İlk Mutasavvıflar,
(21)Ayvansarayi, Hadikatü'l-Cevami',c.I-II, İstanbul: 1281. (A.T.)
(22)Eflaki Dede Tezkiresi: Matlab-ı Hacı Bektaş Horasanî Rahimehullahi Aleyh, Kütüphane-i Umumi ve Emîrî Efendi.
(23)Cacaoğlu Nurettin Bey Vakfiyesi, Mezkur Kataloğ.
(24)Eflaki Dede Tezkiresi: Matlab-ı Hacı Bektaş Horasanî Rahimehullahi Aleyh, Kütüphane-i Umumi ve Emiri Efendi.
(25)Fütüvvetname, Yahya bin Halil bin El-Çobani El-Yahya El-Burgazi, Köprülüzade Mehmet Fuat Beyden.
(26)İstanbul'da 926 tarihine kadar aynen birçok manzum Vilâyetnâme'lere tesadüf olunuyor.
(27)Baha Sait Beyin bu mesele hakkındaki bir tetkikatından, Milli Talim ve Terbiye Mecmuası, No:2-3.
(28)Sabık Emniyet Umumiye Kütüphanesi, Kitab-ı Makalat-ı Erbain, Numara, 775.
(29)İlahiyat Fakültesi Arapça Müderrisi Rifat Efendinin tetkikatı meyanında Hacım Sultan'a ait bazı şiirler vardır.
(30)Tarih-i İbni Bibi, Zikr-i Huruc-u Havaric-i Babaî Ez Nahiyet-i Kefersud ve İntifa-ı Şule-i Fitne-i İşan Ber Dest-i Bendigan-ı Sultan.3
(31)İbni Batuta Seyahatnamesi, Ahmet Şerif Tercümesi, cilt, I; Muhtelif Fütüvvetname ve Risaleleri.
(32)Hacı Bektaş'ın eseri hakkındaki tetkikatımızda tafsil edilmiştir.
(33)Mihrab Mecmuası, Orta Asya'da Türkmen Dini, Sayı, 9-10-11-12, bu mesele hakkında tafsilat.
(34)Eflaki Dede, Hacı Bektaş ve onun kerametlerinden şu suretle bahsediyor: "Yine Pervane'nin Yar'ı Gar'ı ve naibi, Kırşehir vilayetinin emiri ve Mevlana'nın halis müridi olan Caca'nın oğlu Emir Nurettin bir gün Mevlana hazretlerinin hizmetinde Hacı Bektaş-ı Horasanînin kerametlerinden bahsediyordu: "Bir gün Hacı Bektaş'ın hizmetine gittim. O dış görünüşe hiç saygı göstermiyor, şeriata uymuyor ve namaz kılmıyordu. Ona mutlaka namaz kılmak lazım geldiğine dair ısrarda bulundum." O: "Git su getir de abdest alayım ve taharet edeyim" diye buyurdu. Testiyi kendi elimle çeşmeden doldurup onun önüne getirdim. Maşrapayı alıp bana verdi ve: "Dök" dedi. Onun eline su döktüğüm vakit berrak suyun kan olduğunu gördüm. Ve bu durum karşısında şaşakaldım" dedi. Bunun üzerine Mevlana hazretleri: "Keşke kanı su yapsaydı, çünkü temiz suyu kirletmek o kadar büyük bir hüner değildir. Musa, "Nil'i Kıpti için kan ve kanı da Sıptı için berrak su yaptı. Bu onun kudretinin kemalindendi. Bu şahısta o kuvvet yoktur. Buna israfın değiştirilmesi derler ki, Kur'an'da: "Şüphesiz israf edenler Şeytanın kardeşleridir" (K., XVII, 27) buyrulmuştur. Asıl tebdil senin şarabının sirke ve müşkülünün hal olmasıdır. Senin alçak bakırın halis altın olur, kafir nefsin Müslüman olur, İslam olur. Kilin gönül kıymetin alır" dedi. Hemen o anda Nurettin baş koyup Hacı Bektaş'a gösterdiği rağbetten vazgeçti." (Farsça olan bu kısmın Türkçe tercümesi tarafımızdan aşağıdaki eserden alınmıştır: Ahmet Eflakî, Ariflerin Menkıbeleri, Cilt 2, Çeviren: Tahsin Yazıcı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995, Sayfa 59-60.) Bu hikayeden, Caca Beyin neden dolayı Muinettin Pervane ile beraber Sultan Gıyasettin Salisin suikastına dahil olduğu anlaşılıyor.
(35)Ch.Letournou, La Psychologie Ethnique, s.
(36)Esterzigovsky'nin Yakutlarda Şamanlık Makalesi, (Revuse D'histoire des Religions.)
(37) "Ölmeden önce ölünüz" (A.T.)
(38)Fakih Ahmet olması maznundur. Konya'da Şeyh Âlâman Mektebi Kapısı yanında türbesi vardır. "Bismillah. Bi-resmi Kıdvetü'l-meşayih Fakih Ahmet ve Seyyit İbrahim Arap, Sene: 687."
(39)Eflaki Tezkiresinde aynı kaydı görüyoruz: " Arkadaşların en gözdeleri rivayet ettiler ki: Selçuk oğulları devletinin yıkılmasının ve yok olmasının sebebi şu idi: Sultan Rükneddin Mevlana hazretlerine mürit olup onu kendine baba yaptıktan bir zaman sonra eşi benzeri olmayan büyük bir toplantı yaptırdı. Derler ki o zamanda Şeyh Baba-yı Merendi denilen ihtiyar bir adam vardı. Riyazet sahibi, zahit ve bilgin bir adamdı. İnsan yüzlü bir takım şeytanlar bu şeyhle arkadaş olmuşlardı. Bunlar, sultanın yanında bu şeyhi o kadar övdüler ki sultan onun sohbetin büyük bir arzu ile istedi. Nihayet emretti, sarayın holünde bir sema

tertip edip tam bir ikramla Şeyh Baba-yı Merendi'yi getirdiler. Bütün büyükler onu karşılayarak çok izaz ikramla başköşeye oturttular. Sultan da bir kürsü koyarak kendi tahtının yanında oturdu. O sırada Mevlana içeri girdi, selam verip bir köşeye çekildi. Kur'an-ı Mecid'in okunmasından sonra muarrifler fasıllar okudular. İslam sultanı: "Mevlana hazretlerine malum olsun: Bu halis kul, Şeyh Baba hazretlerini baba edindi, o da beni oğulluğa kabul etti" dedi. Orada bulunanların hepsi: "Aferin, mübarek olsun" dediler. İlh..." (Farsça olan bu kısmın Türkçe çevirisi aşağıdaki eserden alınmıştır: Ahmet Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, Cilt 1, Çeviren: Tahsin Yazıcı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995, Sayfa 323-324.) Eserin 718 de yazılmış olması sıhhatine delildir. Vakayı' Anka-yı Maşrık'la tamamıyla tevafuk ediyor. Yalnız son Selçuk hükümdarı Sultan Rükneddin olduğu görülüyor. Merende, Menaziri'l-Avalim'e nazaran Tebriz ve Merağa'nın şarkında eski bir Azeri kasabasıdır.

(40)Anka-yı Maşrık, Aziz Mahmut Hüdai Efendi, Ali Emirî Kütüphanesi.

(41) "Hemani ki yar-ı rabbani Hayran Emirci ki ez hulefa-i Şeyh Barak bud ve Kadızade-i Şehr-i Sinop kaffe-i vüzera-i ekabir ve ulema ve şuyuh an diyar ra haber kerde, ilh..."

(42)Orta Asya'da Türkmen Dini, Mihrab Mecmuası, Sayı, 9-10-11-12.

(43)Clement Huart, Hurufi Tarikatına Müteallik Farisi Eserler.

(44)İshak Efendi, Kaşifü'l-Esrar ve Dafiü'l-Eşrar, İstanbul tab'ı. (Adı geçen eser tarafımızdan yayına hazırlanmıştır.)

(45)Karakaşzade, Nuru'l-Hüda li-Men İhtada. (Bu bilgi eserin 19 sayfasındadır. A.T)

(46)İbni Kemal Tarihi, İkinci cilt, Emirî Kütüphanesi.

(47)Amasya Tarihi, Hüseyin Hüsamettin Efendi, İkinci cilt.

(48)İbni Bibi, Selçuk Tarihi, Houstma'nın Leiden tab'ı.